

גדולי הדורות על משמר מנהג אשכנז

[מבוא הספר 'שורשי מנהג אשכנז']

מאת
בנימין שלמה המבורגר

מהדורה שניה מורחבת

מכון מורשת אשכנז
בני ברק תשנ"ד

כל הזכויות שמורות © 1994
אין להעתיק או להפיץ חיבור זה, או קטעים ממנו,
בשום בצורה ובשום אמצעי, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא אישור בכתב מהמו"ל.

מכון מורשת אשכנז
ת. ד. 87 בני ברק

Printed in Israel

תוכן הענינים

3	פתח דבר
13	קדמותו וחשיבותו של 'מנהג אשכנז'
19	מול מנהגי צרפת
24	מול מנהגי ספרד
28	שיטת הרא"ש
35	שיטת מהרשד"ם
38	מול קבלה ספרדית באירופה המערבית
45	מנהגי ספרדים אצל חסידים
50	מאמצים למניעת ביטול נוסח אשכנז
54	הסתייגות חסידית מנטישת נוסח אשכנז
60	התנגדות הפוסקים לעזיבת נוסח אשכנז
68	מול מנהגי פולין ובנותיה
73	מול מנהגי הרמ"א
77	בואם של יהודי פולין
82	רבנים מפולין
85	חזנים מפולין
90	מגידים מפולין
95	מלמדים מפולין
98	מנהגי אשכנז בדורות האחרונים
100	דבקות העם במנהג אשכנז הקדמון
103	אזחרות מפני שינוי מנהגים
105	אזחרה לרבנים
108	פולמוס 'אקדמות מילין'
113	דבקותם התמימה של יושבי הכפרים
116	מנהג בורות ומנהג קדוש
117	כנגד המלגלים
120	זה א-לי ואנותו

פתח דבר

"מחמת שאין לנו ידיעה ברורה ביד מי חקבלה הנאמנה... לכן כל אחד מחזיק בשלו, ועושה לו סמוכות מה שיוכל, ואם האחד מצא סמך וחאחר אינו מוצא, הרי ראייה שיפה כחו של זה, כל שכן אחר שבני אשכנז מוחזקין בקבלתו... שלא פסקה מחס ישיבה דור אחר דור מימות חחורבן".

(ר"י עמדין וחת"ט)

בידי זדים ננדעה יהדות אשכנז, נעקרה מקהילותיה, שלישי מבניה נהרנו, ויחרם נפוצו בארבע כנפות חבל. מסורת אשכנז שנשמרה כאלף-אלפיים שנה ברציפות, הועמדה בפני סכנת כליה אותה יזם רב המרצחים הנאצי ימ"ש. הונפה היד על אוצרות מסורת שהנחילונו רבותינו בעלי החוספות, ובארץ ישראל רק אנחתם של יחידים ביטאה את הכאב הרוחני הזה. אלמלא התאמצו קהילות בודדות, בעיקר בחוץ לארץ, לדבוק במנהגי אשכנז ולקיימם עד עצם היום הזה, לא היה נשאר להם שורש וענף.

ובהר ציון תהיה פליטה והיה קודש!

עדות וזרמים, מוסדות וארגונים, מצאו בימינו פליטה בארץ הקודש, ואילו מורשת אשכנז נותרה מונחת בקרן זווית. רבי אברהם יצחק קליין אב"ד נירנברג וחבר 'מועצת גדולי התורה' (תרל"א-תשכ"א), בקריאה לקהלתו המתפוררת באשכנז על סף השואה, חבע: "אמרו חז"ל¹: 'עתידין בתי כנסיות ובתי מדרשות של בבל שייקבעו בארץ ישראל'... ולכן שומה על יהודי אשכנז לשמור על מורשתם"².

גדולי ארץ ישראל עמדו על חשיבות המשכת מסורת אבות בארץ האבות. רבה הגדול של ירושלים, רבי יוסף חיים זוננפלד (תר"ש-תרצ"ב), דרש עוד לפני השואה שיאופשר לכל עדה בארץ ישראל "להתקיים לפי מנהגיה ומסורתה"³.

1 מגילה כט ע"א.

2 המכתב תורגם מגרמנית על ידי הרב יוסף אברהם וולף זצ"ל, ונדפס בתוך 'חוברת לערב זכרון לחורבן קהלות אשכנז', בני ברק תשל"ט, עמ' 8.

3 מרא דארעא דישראל, ח"ב, ירושלים תשל"ט, עמ' רל.

רבים מבני ארץ ישראל חיים מפיו של רבי יחיאל מיכל טיקוצינסקי (תרל"ב-תשט"ו) בעניני מנהגים, והנה הוא כתב בצורה מפורשת: "מצד הדין בררנו בעזה"י שבעיר כירושלים ובארץ בארץ ישראל, מרכז ישראל ששבים אליו בני הנולה, כל קהלה במנהגיה, אין כאן משום 'לא תתגודדו', וכל קהילה צריכה להתנהג במנהגיה היא".⁴

כך הדין לגבי מנהגיה של כל עדה ועדה, אף זו שמקור המסורת שלה מעורפל ובלתי מיוחס. על אחת כמה וכמה שיש צורך לשמור על מנהגי העדה האשכנזית בעלת המסורת הקדומה והברורה ביותר.

תחילה אכן נעשו בכמה מערי ארצנו הקדושה מאמצים להחזיק במסורת אבות ולהקים בתי כנסת כמנהג אשכנז, אך משנתעוררו קשיים בקיום מלא של כל המנהגים, חלה בהם נסינה. כמה בתי כנסת שקבעו ליסוד תפילותיהם את מנהג אשכנז הישן שהיה נהוג בדרום ומערב גרמניה, התקשו למצוא בארץ ישראל מחזורים עם נוסח הפיוטים המקובל עליהם, ובעל כרחם השתמשו במחזורים כמנהג פולין. חוסר ידע במנהגים ומקורותיהם, עורר אצל אחרים פקפוקים בטיב מנהגי אשכנז. קמעה קמעה הנמיכו יוצאי אשכנז את קומתם. הם התפעלו, בצדק, מן הטוב והיפה בשאר העדות; רבים מהם דבקו, ב"ה, בכל נפשם בישיבות הקדושות שקמו בארץ ישראל, אך למרבה הצער - גם שכחו את האוצר התורני הרוחני העשיר שבתרמילם הם.

דור האבות של יוצאי אשכנז הצטמצם משנה לשנה, וצאצאיהם התנתקו מעברם העשיר. מעטים הם היודעים על קיומן של הישיבות הנדולות באשכנז; דורות על גבי דורות; ספורים הם הזוכרים משהו על אלפי חכמי אשכנז וגאוניה; בודדים הם המצויים אצל מאות ספריהם בשמעתתא ואנדרתא, הלכה ומוסר; יחידים שמרו על מעט מזעיר ממנהגי אשכנז ומסורת ההלכה הקדומה והמקודשת שלה, כמין זכר מעומעם לבית אבא וסבא.

השכחה מצויה בכל. אלה שנולדו אחר השואה, הצטדקו שאינם מכירים את מנהגי אבותיהם. מהם יש אשר שאלו אם בכלל ראוי לבני זמננו לנהוג במנהג אשכנז וללמוד את פרטיו כאשר הוא מיטשטש ונעלם? בתשובה לכך הצביעו גדולים וטובים על דברי 'ספר חסידים': "כל מצוה שאין לה דורש ואין מי שיבקש אותה - תדרשנה, לפי שהיא כמת מצוה; ומצוה שאין לה רודפים - רדוף אחריה

לעשותה, שהמצוה מקטרנת ואומרת: 'כמה גרועה אנכי שנתעלמתי מכל וכל'".⁵
 "אהוב לך את המצוה הדומה למת מצוה, שאין לה עוסקים, כגון שתראה מצוה
 בזויה, או תורה שאין לה עוסקים... אתה תלמד ותקבל שכר גדול כנגד כולם,
 כי הם דוגמת מת מצוה; אהוב אותן מסכתות ואותן הלכות שבני אדם אין רגילים
 בהם".⁶

על הרבה הלכות הקפידו אבותינו שבאשכנז, כאלה שבימינו "בני אדם אין
 רגילים בהם". מנהג ישראל תורה, ותורה זו אנשים רשים אותה בעקביהם. יש
 שפיתחו זלזול מיוחד למושג 'מנהגים', ומחמת זלזול זה הם מפנים עורף לכל ענין
 שבמסורת, גם בדברים הנוגעים לנופי תורה ולאופן קיומן המדויק של מצוות
 דאורייתא ודרבנן כפי שנמסר מדור לדור.

המנמה הרווחת ליטוש את מסורת האבות, אינה צריכה להרתיע את מיעוט
 המחזיקים בה והמשתדלים לקיימה. כלל גדול לימד רבי אליהו אליעזר דסלר
 (תרנ"א-תשי"ד): "מי שעובד בענין הנצרך לתיקון העולם, זוכה על ידי זה
 לסייעתא דשמיא שהוא יתעלה במדרגתו, והוא שעוסק בענינים אלה באמונה
 ובשאיפה לאמת, וגם זוכה שיצליח בענין שעוסק בו. כי מי שצריכים לו לתיקון
 העולם, אף שאיננו ראוי לעבודה הזאת, מכל מקום אחרי שאין אחר שיכול או
 שרוצה לעסוק בזה חוץ ממנו, הוא זוכה לכל הסייעתא דשמיא השייכת לאותו
 ענין, עד שגם הוא נבנה ממנו".⁷

על חשיבות הצלת מסורות דוקא בימינו, העיר רבי שרנא פייוול מנדלוביץ'
 (תרמ"ו-תש"ח), שהקים עולה של תורה בארצות הברית: "לפי שנשארו בזמננו,
 אחרי השמדת יהודי אירופה על קידוש השם, מכל קהילות הקודש רק מעט מן
 המעט, מן היושר שכל אחד יאחז במנהגי אבותיו אשר מסרו את נפשם על קיומם,
 לעשות להם שם ונחלה בישראל, ולא תישכח תורתם ולא יישכחו מנהגיה - וכי
 מפני שנעקרו על קידוש השם יפסידו?".⁸

בתוקף רב היפנה רבי יונה מרצבך אב"ד דארמשטאט ור"מ ישיבת 'קול
 תורה' (תר"ס-תשמ"א), שאלה נוקבת אל בני אשכנז יושבי ארץ ישראל: "מי הוא
 שהרשה לבני גרמניה לבגוד במנהגותיה ולשנותם?".⁹

5 ספר חסידים, סי' ק"ח.

6 שם, סי' רס"א.

7 מכתב מאליחו, ח"א, בני ברק תשל"ג, הקדמה, עמ' כ.

8 ר"א סורסקי, שלוחא דרחמנא: רש"פ מנדלוביץ', ירושלים תשנ"ב, עמ' 301.

9 קונטרס מנהגים, כת"י ברשות המשפחה.

תשובה ברורה לכך אין. יש שהתנערו מזיקה למנהגי אבותיהם בתואנה שכבר הורגלו למנהגים אחרים. מהם יש הסבורים כי מי שנשש את מנהג אבותיו לפני שנים רבות אסור לו לחזור אליו.

האמנם?

על שאלה חמורה מזו, אם מותר לחסיד בן חסיד להתפלל בנוסח אשכנז, השיב רבי משה פיינשטיין בעל 'אינרות משה' (תרנ"א-תשמ"ו) תשובה עקרונית רבת משמעות: "ידוע שכל אנשי פולין ואונגארן ורוסלאנד וכו' הם בני אשכנז, אף החסידים, ועד שנתפשטה שיטת החסידות התפללו כולם בנוסח אשכנז. אך אחר כך התחילו ראשי החסידים להנהיג להתפלל בנוסח אחר באיזה שינויים. ונמצא שאין להחשיב שינוי מנהג מה שהתחלת להתפלל נוסח אשכנז, אף שאביך ועוד ב' וג' דורות התחילו להתפלל בנוסח החדש, שהרי אדרבה, הם שינו מנהג אבותיהם ורבותינו אדירי עולם, חכמי צרפת ואשכנז, ואין ידוע טעם ברור במה שהתירו לשנות נוסח הקבוע נגד הירושלמי שהביא המנ"א ריש סימן ס"ח וכו'. אבל כשאחד רוצה לחזור ולהתפלל נוסח אשכנז, שהוא נוסח אבותינו ורבותינו, ודאי רשאי, שהרי חוזר לקדמותו".¹⁰

רבי יהושע אייזיק שפירא מסלונים, המכונה ר' אייזל חריף (-תרל"ג), חזר להתפלל בנוסח אשכנז, אחר שבנעוריו הורגל אצל אביו להתפלל נוסח ספרד. לימים נשאל אם אין בכך משום ביטול מצות כיבוד אב ואם. השיב ר' אייזל: "נהפוך הוא. אבות אבותי היו מתפללי נוסח אשכנז, אילו הייתי קובע למעשה שאין לשנות בכנון דא מדרכי האב, כי אז הייתי מטיל על אבי אשמת שנוי מדרכי אביו ופניעה בכיבוד אב. עכשיו ששיניתי מדרכי אב, הוכחתי שאין בשנוי כזה משום פניעה בכיבוד אב".¹¹

פסק דין עקרוני ברוח זו יצא גם מאת רבי יוסף צבי דושינסקי אב"ד העדה החרדית בירושלים (תרכ"ה-תש"ח), על שאלה שנשאל "מחסידים אנשי מעשה", שנהגו להנביח את ספר התורה לפני קריאת התורה כמנהג כמה עדות חסידיות, "אם מותרין לשנות ולעשות כמנהג הרמ"א שכתב שעושין כן בנמר הקריאה בהנבחה. ולפי עניות דעתי נראה דמותר ונכון לעשות כן ולנהוג כמו שנהגין

10 שו"ת אגרות משה, אור"ח ח"ב, סי' כ"ד.

11 רי"ל הכתן לוי, הגאון רבי אייזל חריף, ירושלים תשמ"ב, עמ' 148; א' רפאלי, רבי איצל חריף: חייו ואמרי פיו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 58-59.

האשכנזים בכל תפוצות ישראל... וכל מי שיחזור לעשות כמנהג הזה, לירושלם אבותיו הוא חוזר".¹²

כך היתה עמדת רבי אברהם ישעיהו קרליץ בעל 'חזון איש' (תרל"ט תשי"ד): "אין 'לא תטוש' בחוזר לנוסח אשכנז, משום שזהו נוסח שנהגו לפני כן במדינותינו, וזהו 'תורת אמך' דידן, אבל למי שהורגל בנוסח ספרד אינו מציע לשנות לאשכנז, משום שקשה לשנות הרגל והרי יוצאים בתפלה גם בנוסח ספרד. ואם כן בנוגע לילד, יתכן שלכתחילה עדיף שיתרגל בנוסח אשכנז".¹³ ומסר הנאון ר' חיים קנייבסקי שליט"א לכמה וכמה משואליו, שהורה מרן ה'חזון איש' לאשכנזי שמתפלל נוסח ספרד, שיכול לחזור לנוסח אשכנז, "כיון שאבותיו הם ששינו שלא כהונן".

זוהי השקפתם הבסיסית של רבותינו לנבי השאלה העקרונית אם מותר לחזור למנהג אבות אחר הפסקה של כמה דורות, כל שכן לנבי מי שבעצמו נטש את מנהג אבותיו ורוצה לחזור ולאחוז בו, ובודאי מי שמעולם לא זנח את מנהג אבותיו, כפי שכתב ה'חזון איש' באיגרותיו: "במנהגי טריפות ובשאר ההלכות יש חלוקי מנהגים, ואנחנו חייבים להתנהג כל אחד כמנהג אבותיו".¹⁴

אשר לבני אשכנז ממש, שמנהג אבותיהם הוחזק בידיהם בלי נטישה עד דורנו, היה ברור ל'חזון איש' שהם הולכים בטח בשמרם על מנהגי אשכנז המקוריים. בימי ה'חזון איש' קיימו יוצאי ארץ אשכנז בבני ברק בית כנסת משלהם. ה'חזון איש' הורה להם לקדש בליל שבת בבית הכנסת כמנהג אבותיהם, מפני שאין הם נגררים אחרי ה'בית יוסף' שהעיד שמנהג ארץ ישראל הוא שאין מקדשין בבית הכנסת. לדעת החזו"א נאמרו דברי הב"י על הספרדים בארץ ישראל, ואין בני אשכנז כפופים למנהגי הספרדים ולא למנהגי עדות אחרות.¹⁵

ומה עם בניהם של יוצאי אשכנז בדור השני? הצענו לפני הנאון הנדול ר' חיים קנייבסקי שליט"א שאלה ששאל תלמיד חכם אחד, האם הוראת ה'חזון איש'

12 שו"ת מחרי"ץ דושינסקי, ח"א, סי' י'.

13 בית רבי, לקט אמרות הנהגות הוראות וחדויות מבית רבינו בעל 'קולות יעקב' אצוקללח"ה, נספח לספר אשכנזיה דרבי, ח"ב, בני ברק תשמ"ח, עמ' קנה.

14 קובץ אגרות מאת מרן בעל חזון איש, ח"ב, בני ברק תשט"ז, סי' כ"ב.

15 השוה: סדור תפלות לערב שבת וליל שבת קודש, בהוצאת ביחמד"ר אחבת חסד, בני ברק תשל"ז, עמ' 43. ושמעתי מפי הרח"ג ר' יצחק הלברשטט שליט"א רב ביח"כ: אחבת חסד' בבני ברק, כי מייסדי ביח"כ הראשון של יוצאי אשכנז בבני ברק שאלו את ה'חזון איש' רק לגבי קידוש בבית הכנסת, אך לגבי מנהגים אחרים כמו אמירת 'ושמרו' בליל שבת, קבעו על דעת עצמם לנהוג כמנהג הפרושים בא"י.

נאמרה רק לאותם בני אשכנז שנולדו בארץ אשכנז או גם לבניהם שנולדו בארץ ישראל? הנר"ח שליט"א הסביר שאין חילוק בין אבות לבנים, מקום הלידה אינו משנה, ופסקי רבותינו הראשונים והאחרונים שמפיהם חיים בני אשכנז חקפים במידה שווה על ילידי חו"ל וילידי הארץ, והדברים אמורים הן לנבי עשיית קידוש בבית הכנסת והן לנבי כל שאר מנהגי אשכנז.

בפרוס שנת תשנ"א נפתח בית כנסת חדש על ידי קבוצת אברכים בני ישיבות, בעיר התורה בני ברק. בבית כנסת זה נשמר מנהג אשכנז בצביונו, הוא 'בית הכנסת כמנהג אשכנז' דק"ק 'עדת ישראל' בני ברק שע"י בית הרפואה 'מעיני הישועה'. מתפללי בית הכנסת, חלקם ילידי חו"ל שהורגלו במנהגים אלה בקהילות מולדתם, חלקם ילידי ארץ הקודש, ממשיכים יחדיו במסורת אבותיהם ואבות אבותיהם כפי שנהגו מימים ימימה במשך כל הדורות מאז בעלי התוספות ולמעלה בקודש. צורת התפילה יש בה כבוד שמים וכבוד בית הכנסת וכולה הוד והדר. כל חג או שבת מיוחדת מצטיינים במנהגים, פיוטים וניגונים, המחדירים את המשמעות והרגש של השעה והמעמד. השתתפות הציבור באמירת המזמורים ובניגוני התפילה, מעוררת את הכונה ואת ההתלהבות הפנימית.

בית כנסת זה הוא מיוחד במינו בעיר הישיבות, וסביבו נרקמים חיי ק"ק 'עדת ישראל' בני ברק, קהילתם של בני תורה ההולכים בדרך האבות.

עם התארגנותו הראשונה של ציבור המתפללים להמשיך את מנהג אשכנז בבית הכנסת של בית הרפואה 'מעיני הישועה', הביע ראש ועד ההלכה של בית הרפואה, הנאון הגדול ר' שמואל וואזנר שליט"א, סיפוק רב על כך, ואמר לרב בית החולים דאז הרה"נ ר' ישראל זיכרמן שליט"א, שיש בזה חיזוק גדול לחומות היהדות, וברי לו שהדבר נורם נחת רוח לבורא העולמים ומהוה זכות לכלל ישראל. הנר"ש וואזנר עודד את פעילותם של מיסדי בית הכנסת העוסקים בבירור מנהגי אשכנז, בכתבו להם: "חביב עלינו מאד מלאכת הק' הזאת, כי מחזקת כח מנהגי ישראל הקדושים שנעשו ע"י נביאים ובני נביאים, גדולים וצדיקים, גדולי ונאוני אשכנז וכו', כולם יסודתם בהררי קודש"¹⁶ אל אחד הרבנים שליט"א מבני אשכנז, שהתפלל לעתים בבית הכנסת זה, כתב הנר"ש וואזנר: "מה שכתב בשם אנשים שדעתם שלא צריכים לנהוג כאבותיהם - הבל

יפצה פיהם, דמנהגי אבותינו הם מעיקרים הנדולים של שומרי תורה ומצות, ואשרי המחזיק בהם".¹⁷

את בית הכנסת כמנהג אשכנז פוקדים אורחים רבים, מהארץ ומהתפוצות. תלמידי החכמים שבהם, המכירים את מנהגי אשכנז במקורותיהם, נילו את הערכתם הכנה, אולם מבקרי בית הכנסת שאינם בקיאים במסורת אשכנז, העלו לעתים שאלות ותמיהות על מנהגים שונים שנשמרים בו. מקצתם אף חששו שמא מנהגי אשכנז הם חלילה שלא כדוין.

לאמתו של דבר מנהגי אשכנז אינם זרים ואינם רחוקים, מוצאם מרבותינו הראשונים ולמעלה בקודש, והם מבוארים בספריהם של חכמי הדורות. לא צריך אלא ללקטם, לערכם ולהציגם בפני הציבור. עבור אלה החפצים להכיר את יסודות המסורת ומקור המנהגים, הוצאנו כפעם בפעם חוברת על נושא בלשהו, חוברת עיון במנהג אשכנז זה או אחר. החוברות הופצו בהדפסה מונבלת של כמה עשרות עותקים וחולקו בין מחפללי בית הכנסת. בינתיים נברה הדרישה לחוברות אלה והניעה גם מערים אחרות ומארצות חוץ לארץ.

כך נולד הרעיון לקבץ את החוברות שהופיעו עד כה ולהדפיסם יחדיו במתכונת ספר. הוא הספר שלפנינו: שורשי מנהג אשכנז - כרך ראשון. מאות רבות של מנהגים מהוים יעד לבירור ולעיון, בעזרת כאלה אשר יצטברו בידינו עוד חוברות כאלה, ימשך פרסומם במחבונת זו.

פרקי הספר שלפנינו, שראשיהם באותן חוברות, נכתבו מחוך יחס של כבוד למנהגי אשכנז. ק"ז מרן הזחם סופר' (חקב"ג-ת"ר) בחשובותיו היפנה את המעיין

לדברי רבי יעקב עמדין (תנ"ח-תקל"ו) הבאים²⁰: "מחמת שאין לנו ידיעה ברורה ביד מי הקבלה הנאמנה... לכן כל אחד מחזיק בשלו, ועושה לו סמוכות מה שיוכל, ואם האחד מצא סמך והאחר אינו מוצא, הרי ראייה שיפה כחו של זה, כל שכן אחר שבני אשכנז מוחזקין בקבלתן... שלא פסקה מהם ישיבה דור אחר דור מימות החורבן".²¹

גישה זו עמדה ביסוד הבירורים והעיונים במנהג אשכנז.

יסוד חשוב בדבר מנהגי הקדמונים העומד בתשתית העיונים ולקט המקורות שלפנינו, הוא זה שהבהיר רבינו מנחם המאירי (-ה' ע"ה): "ראוי לכל הבא לערער, להתבונן כי לא נעלם מן האבות הקדומים והחכמים הראשונים, אשר צפרנם טובה מכרסנו, טעם במנהגם, וטוב לו שיתלה הענין בחסרון ידיעתו משיתלהו בחסרון האבות הקדומים, אשר יד תבונתם רחבה וגסבה למעלה, ארוכה מארץ מדה ורחבה מני ים".²²

יבואו על הברכה ידידינו ומכובדינו שבזכותם בא לעולם הקובץ הזה:

ד"ר משה רוטשילד שליט"א, עמוד החסד וזיכוי הרבים, אשר פתח לנו שערי צדק, שערי בית הכנסת, נבואה שערי בתודה חצרותיו ברינה. זכות אבותיו חכמי אשכנז תעמוד לו ולזרעו עד עולם.

ידי"ג הרב יוסף ברוך הופנר שליט"א, מח"ס 'שלחן בהיר', שהשקיע כחו ומרצו ביסודו וקידומו של ביה"כ, ובעזרתו מתאפשר לנו ולבנינו לקיים את מנהגי אבותינו.

אחי ורעי, מתפללי בית הכנסת, איש איש כפי רום מעלתו, העומדים בבית ה' ומתחזקים לעברו על אדני היסודות שירשנו מדורי דורות. בנלל אבות תושיע בנים ותביא נאולה לבני בניהם.

20 שו"ת חת"ס, או"ח, סי' קצ"ז: "יעיין אריכות חיעב"ץ בכליא אורב". דברי ר"י עמדין אלה צוטטו גם על ידי חג"ר שמעון סופר בשו"ת מכתב סופר, סי' ב', תוך חדגשה כי אביו חת"ס העלה אותם על נס.

21 כליא אורב, סדור עמודי שמים, דף תיא ע"ב.

22 מגן אבות, סוף הקדמת. ברוח זו כתוב בשו"ת מהר"ם פדואה, סי' ע"ח: "לא זו הדרך להשען על בינתינו ולבטל מנהג קדום, אך צריך לבקש בכל עוז למצא סמך ליישב אותו, וככה עשו כל קדמונינו כאשר מצאו מנהג של תמחון, וזה ימצא מעלתך לרוב בתוס' ובשאר פוסקים". ועי' הקדמה לשו"ת חת"ס, חלק יו"ד.

כל העוזרים והמסייעים, הקרובים והרחוקים, שבזכותם עומד 'מכון מורשת אשכנז' על רגליו. צדקתם עומדת לעד.

אחרון אחרון חביב, מורנו רבי אליעזר הלוי דינר שליט"א, שנטל על שכמו את התפקיד הנדול לנהלנו בדרך הסלולה העולה בית א-ל. יאריך ימים על ממלכתו עד ביאת נואל צדק בב"א.

יהי רצון שתקוים במהרה ההבטחה של אחרית הימים: "הנה אנכי שולח לכם את אליהו הנביא... והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם".

ב. ש. ה.

גדולי הדורות על משמר מנהג אשכנז

קדמותו וחשיבותו של 'מנהג אשכנז'

רבותינו חכמי אשכנז הנחילונו תורה שלמה. מלבד שהרביצו תורה במידה גדושה גם הורו את הדרך איך לקיים את מצוותיה הלכה למעשה. מנהגייהם והליכותיהם היו מדוקדקים ומדודים, והם שמרו עליהם שמירה מופלגת. לא אחת קמו מערערים על מנהגי אשכנז, הושמעו הצעות לשינויים, הובעו שאיפות לאימוץ הנהגות שרווחו בארצות אחרות, לנוכח כל אלה עמדו חכמי אשכנז בכל דור ודור, ודרשו להמשיך את המסורת והמנהגים המקובלים בידם.

'מנהג אשכנז' הוא מושג עתיק אשר אינו מתייחס למנהג בודד זה או אחר, אלא למסורת המנהגים הכללית של בני ארץ אשכנז. המונח 'אשכנז' מרמז על גבולות מסוימים שבתוכם נשמרה מסורת המנהגים הללו. אין אלה הגבולות הגיאוגרפיים או הפוליטיים של האומה הגרמנית, אלא גבולות מושבם של יהודי אשכנז הראשונים. 'מנהג אשכנז' היה מכונה לפני מאות בשנים גם בשם 'מנהג ריינוס'. חבל הריין בגרמניה מהווה את העריסה של יהדות אשכנז ולזו שדרתה.

בקהילות העתיקות שעל גדות נהר הריין: שפירא, וורמיישא ומגנצא - קהילות שו"ם - התפתחו בתקופה קדומה למדי מרכזי תורה שהשפיעו על חיי הרוח של עם ישראל בכל הארצות הסמוכות. באמצעות מורי התורה שגדלו בישיבותיה פשטה תורתה של אשכנז לצרפת (רש"י ועוד), לבוהמיה ואוסטריה (ה'אור זרוע' ועוד), לפולין (מהר"ם מינץ, ר' יעקב פולק ועוד) לאיטליה (ה'שבלי הלקט', מהר"י מינץ ועוד) ושאר ארצות אירופה. זרם היהודים שקלח במשך דורות רבים מאשכנז למדינות אחרות חיזק את מסורת אשכנז בכל מקום אליו הגיעו, ועל כן עד עצם היום הזה נקראים בשם 'אשכנזים' כל אותם יהודים שאינם ספרדים.

עם זאת, באשכנז עצמה נשתמרה מסורת אשכנז יותר מכל מקום אחר. חכמי הדורות התייצבו כחומה בצורה סביב המסורת הזו, והצביעו על קדמותה

וחשיבותה. גדולי הראשונים מסרו כי "חכמי אשכנז... היתה התורה ירושה להם מאבותיהם מימות החרבן".²³ ומי הם חכמי אשכנז? "גאוני גאוני וקדושי עליון, רבותינו שבמגנצא ושבורמשא ושבשפירא, הלא משם יצאת תורה לכל ישראל".²⁴

תורתה של אשכנז באה לה במסורת מימי קדם. אבותיהם של יהודי אשכנז הראשונים ישבו באיטליה אחר שהובאו לשם מארץ ישראל על ידי הרומאים. מסורותיהם של יהודי איטליה ואשכנז מוצאן מארץ ישראל ובבל.²⁵ על הירושה הרוחנית באשכנז ניתן ללמוד משהו מדברי רבינו אלעזר מוורמיישא בעל ה'רוקח' (ד' תתק"ך-תתקצ"ז) על נוסח התפילה:

אני אלעזר הקטן קבלתי תיקון תפלות מאבא מארי יהודה ב"ר קלונימוס ב"ר משה בן רבנא יהודה בן רבנא קלונימוס בן רבנא משה בן רבנא קלונימוס בן רבנא יהודה, וגם קבלתי מרבינו יהודה החסיד כאשר קיבל מאביו רבינו שמואל הקדוש החסיד, כאשר קבל מרבינו אלעזר החזן משפירא, כי רבינו קלונימוס בשעת פטירתו היה רבינו שמואל החסיד בנו היה נער ומסרו לרבינו אלעזר חזן משפירא, וכשגדל רבינו שמואל החסיד קבל ממנו כאשר צוהו רבינו קלונימוס הזקן, ורבינו קלונימוס הזקן קבל מאביו רבינו יצחק, ורבינו יצחק קבל מאביו רבינו אלעזר הגדול בר' יחזקאל בר' יהושע בר' אבון, הוא ר' אבון זקנו של רבינו שמעון הגדול ממגנצא, ורבינו אלעזר הגדול למד תורה לפני רבינו שמעון הגדול, כי ר' יצחק אביו של רבינו שמעון הגדול ור' יהושע זקנו של ר' אלעזר הגדול היו אחים, על כן גדלו רבינו שמעון, כי כשנפטר ר' יצחק היה רבינו אלעזר הגדול בנו נער קטן וגדלו בביתו ולמד לו תורה, הוא ורבינו גרשם מאור הגולה. וגם רבינו יהודה הכהן מסר לו לרבינו אלעזר הגדול, והוא רבינו יהודה הכהן שעשה 'ספר הדינין' הוליד רבינו אברהם הכהן ורבינו אברהם הכהן הוליד רבינו מאיר הכהן ורבי מאיר הכהן הוליד ר"א הכהן ור"א הכהן הוליד לרבינו אלעזר הכהן הוליד לרבינו יהודה הכהן ורבינו יהודה הכהן הוליד לר' אלעזר הכהן חסיד, ור' אלעזר הכהן חסיד הוליד ר' יעקב הכהן החסיד הבחור.

וקבלו סוד תקון התפלות ושאר סודות רב מרב עד אבן אהרן בנו של ר'

23 שו"ת הרא"ש, כלל כ', סי' כ'.

24 אור זרוע, ח"א, סי' תשנ"ב ס"ק ט'.

25 עי' מה שכתבנו בפתיחה הכללית לספר מנחגים דק"ק וורמיישא לר"י שמש, ירושלים תשמ"ח, עמ' 78-85.

שמואל הנשיא אשר עלה מבבל משום מעשה שהיה והוצרך לילך נע ונד בארץ, ובאו בארץ לומברדיאה בעיר אחת ששמה לוקא, ושם מצא רבינו משה שפייט 'אימת נוראותיך' ומסר לו כל סודותיו, והוא רבינו משה בן רבינו קלונימוס [בן רבינו משלם בן רבנו קלונימוס] בן רבינו יהודה, הוא היה הראשון שיצא מלומברדיאה, הוא ובניו רבינו קלונימוס ורבינו יקותיאל וקרובו רבינו איתאל ושאר אנשים חשובים, הביאם המלך קרלא עמו מארץ לומברדיאה והושיבם במגנצא, ושמה פרו וישרצו וירבו במאד מאד, עד אשר פקדה שם חרון אפו על קהלות הקודש בשנת תתנ"ו ושם גוענו אבדנו כולנו אבדנו זולתי מתי מספר שנשארו מקרובינו הזקן, והוא מסר לרבינו אלעזר החזן משפירא, כאשר כתבנו לעיל, ורבינו אלעזר חזן מסר לרבינו שמואל חסיד, ורבינו שמואל חסיד מסר לרבינו יהודה החסיד, וממנו קבלתי אני הקטן סוד התפלות ושאר סודות.

ואכתוב סוד התפלות למען ידע כל אדם מה סוד בברכות ויכוין לבו לעבוד להקדוש ביראה ואשריו. והנה סהדי במרומים שלא דברנו בדברים האלו לא לכבודינו ולא לכבוד בית אבותינו אלא שלא יחלוק עלינו החוטא בנפשו, כי החולק על זה כחולק על דברי תורה שניתנה מסיני, כי סוד התפילות קבלנו רב מרב, עד נביאים חקנים וחסידים ואנשי כנסת הגדולה שתקנוה, והמוסיף והמגרע אות אחת או תיבה אחת, אוי לו בזה ולבא, כי אין להוסיף ואין לגרוע, כי לא יסדו בחינם תיבה אחת ואפילו אות אחת".²⁶

על מקורות המסורת והקבלה של ה'רוקח' מסרו חסידי אשכנז פרטים נוספים: "קבלת הגדול הרב רבי אלעזר הרוקח, אשר קבל מפי רבי יהודה החסיד, והוא מאביו, וכן הבן מן האב, קיבל עד מו"ר דרו"ר, אשר קיבל מפי יוסף מעון, אשר הוגלה מירושלים לרומא על ידי טיטוס הרשע".²⁷

הכרה בערך המסורת המיוחדת של חכמי אשכנז וחסידיה, הביעו בימים ההם חכמי ארצות אחרות. ב'ספר הפרדס' לרש"י מובאת תשובת ר' יוסף אבן פלאות (ד' תתק"ל בערך), המזכירה לשבח את "כל ארץ אלמניאה [=גרמניה], המעמיקין להבין מצות סוד בוראינו בתורה שיש לה בית אב כמנהג אבות

26 פירושי סידור התפילה לרוקח, ירושלים תשנ"ב, ח"א, עמ' רכט. נסיון לבירור הפרטים החיסטוריים, אצל א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 29-48, 180-181; י' דן, חסידות אשכנז בתולדות המחשבה היהודית, ח"א, תל אביב תש"ן, עמ' 110-123.

27 חיבורו של רבי שם טוב ברבי שמחה הכתן, כתב יד אדלר 1161, ביהמ"ל ניו יורק, מובא: חסידות אשכנז בתולדות המחשבה היהודית, שם, עמ' 125.

ובקבלה מרב".²⁸

בגין עיסוקם הרב בבירור נוסח התפילה וסודות המצוות, נחשבו חסידי אשכנז לבני הסמכא בתחומים אלה. חכמי ארצות אחרות היו מחזרים אחר תורתם, כגון רבינו אברהם הירחי מפרובינצא בעל 'ספר המנהיג' המפרסם "טעם לדבר קבלתי בשם חסידי אלמניא [=גרמניה] ז"ל".²⁹ לאור זאת קבע רבינו יעקב בעל הטורים בשם אחיו הגדול ר' יחיאל בן הרא"ש (ה' כ"ז-ע"ד): "דורשי רשומות הם חסידי אשכנז, אשר היו שוקלין וסופרין מנין תיבות התפילות והברכות וכנגד מה נתקנו".³⁰ זאת לעומת בני ספרד שלא הקפידו על נוסח תפילה מסוים, ובקהילותיה התפללו בנוסחים שונים,³¹ "יש מוסיפין תיבות ויש גורעין".³²

מלבד נוסח תפילה מדוקדק היו לבני אשכנז מנהגים קדומים שנשמרו בקפידה. יחס הכבוד אליהם היה כה גדול, עד שגם כאשר נתעוררה תמיהה, באו חכמי התורה והגנו עליהם.

רבינו נתן המכירי, בן דורו של רש"י, התרעם על אחד מחכמי דורו, "והוכיחו בתוכחות, מה צריך לבדוק על מנהג קהילות קדושות מימי קדושים אשר עברו בישישים ממגנצא, וגם המיושבים ר' יהודה בר' משה ור' שלמה בר' מצליח ור' דוד בר' יקר, ולא עירערו ולא מיחו? כולו ממתקים, ושבח לשומר ישראל לא פועלים עוולה!".³³ ברוח זו הורה רבינו אליעזר ב"ר נתן ממגנצא הראב"ן (-ד' תתק"ל): "אפילו איכא דסבירא לו טעם רבינו שלמה וחבריו, במגנצא לא יעשה אלא כתורת הראשונים וסברתן, משום כבודן, כדאמר ר' אבהו, כי מיקלע לאתריה דר' יוחנן לא מטלטל שרגא... משום כבודו.³⁴ ועוד, דאסור לשנות את המנהג".³⁵

כיוצא בזה כתב רבינו אלעזר מוורמיישא בעל ה'רוקח' (ד' תתק"ך תתקצ"ז): "זה המנהג ראיתי בשפירא... והיה פליאה בעיני, אבל אין להרהר

- 28 ספר הפרדס לרש"י ז"ל, מחדו' עהרענרייך, בודאפשט תרפ"ד, עמ' רכט. ועי' ר"י וינשטוק, "אוצר הסודות של אבו אחרן", סיני, כרך נד, חוברת שכה-שכט, טבת-שבט תשכ"ד, עמ' רנב-רנג.
- 29 ספר המנהיג, מחד' רפאל, ח"ב, עמ' תרז, תרכו.
- 30 טור או"ח סי' קיג.
- 31 עי' שו"ת חרשב"א, ח"א, סי' תע"ג.
- 32 אבודרהם השלם, ירושלים תשי"ט, עמ' קח.
- 33 מעשה הגאונים, סי' ס"א, עמ' 55.
- 34 שבת מו ע"א.
- 35 ספר ראב"ן, מסכת עירובין, מחד' עהרענרייך, דף קנח טור ג.

אחריהם, כי כולו מחמדים".³⁶

בימי בעלי התוספות יצא מישהו ללגלג על מנהגי בית הכנסת של יהודי אשכנז. השיב לו רבינו יצחק 'אור זרוע' (-ה' כ') בכאב לב: "אשר כתבת שאודיעך סמך לאותם שוטים מקידוש של בית הכנסת ואורחין אין כאן - צר לי עליך, והיטב חרה לי כי נתת את פיך להחטיאך, ותמה אני על חכם ונבון כמוד שהיית רשאי להוציא דבר מפידך. הלא ידעת כמה גאוני גאוני וקדושי עליון, רבותינו שבמגנצא ושבזרמזא ושבשפירא, הלא משם יצאת תורה לכל ישראל! הלא נהגו מיום שנוסדו כל הקהילות שברינוס ושכלל ארץ אשכנז ומלכיות שלנו, נהגו אבותינו ואבות אבותינו, צדיקים וקדושים, חכמים מחוכמים, ועתה אתה כותב עליהם 'שוטים'?, והלכה אומרת³⁷: ואתם מכיון שנהגו אבותינו נוחי נפש אל תשנו ממנהג אבותיכם, כי לא דבר רק הוא, ואם הוא ריק, מחסרי הבינה ומריקני המוח הוא ריק. שאבותינו נהגו כדין וכתורה... ואתה איש חכם ונבון... תהיה דעתך נמוכה נגד רבותיך נוחי נפש, למען תאריך ימים ושנים בעסק התורה ובקיום המצות".³⁸

רבינו שלום מווינה, המכונה מהר"ש מנוישטט (-ק"ן בערד), הצביע על ריבוי לימוד התורה כמקור כוחה הרוחני של יהדות אשכנז: "מה שהתורה מקוימת באשכנז יותר מבשאר ארצות, אתי מכח שלוקחים רבית מן הגוים ואינם צריכין לעשות מלאכה, ומכח זה יש להם פנאי ללמוד תורה, ומי שאינו לומד, מסייע ללומדי תורה מן הריוח".³⁹

מהרי"ל תלמידו (קל"ה-קפ"ז) קבע להלכה כי יש להעדיף את מסורת אשכנז מול מסורות אחרות: "מסורת דידן עדיף, דכהאי גונא כתב הרא"ש בתשובתו⁴⁰... דמסורת אשכנז... עדיף, שהתורה ירושה להם מאבותיהם, הילכך ניסמי מסורת אחריני מקמיה דמסורת דידן".⁴¹ הוא לא ראה בעין יפה שינוי במנהג אשכנז, אף אם נועד להוסיף חומרא. מחמת כן התנגד להצעה ליטול ידים שנית סמוך לתפילת שחרית, ולדעתו "מי שעושה כן אינו אלא מן המתמיהים, ומשנה מנהג הקדמונים, והוי יוהרא ומוציא לעז על הראשונים,

36 ספר הרוקח, סי' שי"א.

37 עי' ירושלמי עירובין פ"ג סוף ח"ט; מג"א סי' ס"ח.

38 אור זרוע, ח"א, סי' תשנ"ב ס"ק ט'.

39 לקט יושר, עמ' 118-119.

40 שו"ת הרא"ש, כלל כ', סי' כ'.

41 שו"ת מהרי"ל, סי' צ"ח (ק').

כי מנהג פשוט בכל אשכנז שמתחילים שחרית 'על נטילת ידים' ואין חוששים להפסקה, ויש לנו לקיים המנהג של אבותינו".⁴²

הכרעותיהם של חכמי אשכנז בהלכה, המסורת שבידם מימי קדם ואף תקנותיהם, נחשבו בעיני הפוסקים הראשונים כבלתי ניתנים לערעור. רבינו יוסף קולון, מהרי"ק (-ר"מ), קבע: "אם מימים קדמונים נהגו באשכנז לכוף לחלוץ, הן יהיה המנהג כולל [בכל הארצות], הן לא יהיה אלא במקצת מדינות, כגון בקהילות שו"ם [=שפירא, וורמיישא, מגנצא]... אוי לו לזה הייבם שהקל ראשו נגד מנהג אבות אשר תורה היא, וגם נגד רבותינו שבאשכנז הקשה את רוחו ואימץ את לבבו".⁴³

במשך דורות רבים הביעו גדולי ישראל אמון רב במסורת ההלכה של חכמי אשכנז ומנהגיהם, גם בדברים שאין להם יסוד מפורש בגמרא דידן. כאשר נתעוררה שאלה בהלכות כתיבת ספר תורה, פנה רבי דוד אופנהיים בעל 'נשאל דוד' (תכ"ד-תצ"ז) לברר את הדבר בקהילה העתיקה באשכנז. "כתבתי לעיר מולדתי ק"ק ווירמייזא, אשר שם שכיחין ספרי תורה שנכתבו לפני זמן ועידן כמה מאות שנה על פי גאונים שהרביצו תורה שם משנים קדמוניות",⁴⁴ "וכן מצאתי בק"ק ווירמייזא בספר תורה ישן נושן ונכתבת על קלף צבי, שיש להם קבלה שאותו ספר תורה... נכתבה מגדול אחד מקדמונים".⁴⁵ רבי דוד אופנהיים משתבח בקהילה זו, "עיר ואם בישראל, עיר מולדתי ומקום גידולי, ק"ק וירמיישא יע"א... שהיו שם מחזיקי ישיבות מגדולי עולם מימות החורבן".⁴⁶

רבותינו הראשונים סמכו ידיהם על מסורת קדמוני הקדמונים באשכנז, ורבותינו האחרונים סמכו ידיהם על מנהגי הראשונים באשכנז. כך הודיע רבי יהונתן אייבשיץ (ת"ן-תקכ"ד): "גדול לבעלי הוראות מהר"י ווייל... דבר קבלה היה בידו מקדמונים, כי התורה היתה מסורה לחכמי אשכנז, ובקעה מצאו וגדרו גדר... לא עלה על לבי שיהיו גדולי הדור כאלה, אשר מהם ממש יצא תורה באשכנז ואגפיה, יטעו בדברים פשוטים... ואין זה רק מסורת בידם מקדמונים וקבלו לעשות כן, ואם כן הרי איסור גמור לשנות מנהג זה... ומה

42 שו"ת מהרי"ל החדשות, סי' א'.

43 שו"ת מהרי"ק, שורש ק"ב.

44 שו"ת נשאל דוד, יו"ד, סי' י"ט, ד"ה ע"כ דסליקא.

45 שם, סי' כ'.

46 שם, ח"ב, עמ' לז.

נדע אשר לא ידעו הם? והרבה דברים שיש במסורת מה שלא נזכר בדברי חז"ל, כמו בשר ששהה ג' ימים בלי מליחה וכדומה, וח"ו לשנות... וח"ו להקל, והרי זה כפורץ גדר מה שקבלה בידינו מאבותינו, והם היה להם מסורת".⁴⁷

תלמידו רבי ידידיה טיאה ווייל (תצ"א-תקס"ז) העלה על נס את דברי "מורי בעל 'כרתי ופלתי'... דמי חיילים יגבר לחלוק על מנהגי אשכנז, שקבלתם ומנהגם כמנהג נביאים... וממנהגי אשכנז אין לזוז, כאשר קיבלו מאבותיהם, שהיתה התורה ירושה להם מימות החורבן".⁴⁸

מול מנהגי צרפת

מאז ימי רש"י (ד' ת"ת-תתס"ה) ונכדיו היו מרכזי התורה באשכנז וצרפת אחוזים ודבוקים זה בזה. גם כאשר נפרדו ארצותיהם מבחינה מדינית המשיכו יהודי ארצות אלה לשמור במשך תקופה ארוכה על אחדות רוחנית. באורח חייהם לא היו הבדלים בולטים, חכמי אשכנז וצרפת נחשבו לחבורה אחת, ודרך הלימוד היתה משותפת בשתי הארצות. רש"י שאב תורתו באשכנז בישיבות קהילות שו"ם וחתנו ר' מאיר עשה כן בישיבות לותר שבאשכנז. מאוחר יותר באו תלמידים מערי הריינוס לישיבות הרשב"ם ורבינו תם ברמרוג שבצרפת.

ברם, בתקופה שקדמה ליסוד בית מדרשו של רש"י, כאשר לצרפת עוד לא היתה מסורת תורתית מוצקת משלה וקול התורה עוד לא נשמע בה ברמה, התקבלו בארץ זו מנהגים שונים, לעתים סותרים אלה את אלה, רובם זהים למנהגי אשכנז, קצתם מספרד ופרובינצא, ואחרים ממקורות בלתי ידועים. חוסר אחידות זה ניכר היה במיוחד בסדרי התפילות השונים והמגוונים שפשטו בצרפת.⁴⁹

חסידי אשכנז חששו שאותם סידורים צרפתיים יחדרו לאשכנז באמצעות תלמידים שלמדו בישיבות צרפת, ודרשו בתקיפות לדבוק בנוסח אשכנז שבידם. הם טענו כי מסורת תפילה זו "המוסיף והגורע בה אפילו אות אחת, תפילתו אינה נשמעת, כי כולה במדה ובמשקל באותיות ובתיבות וסודות הרבה היוצאים ממנה, וכל ירא השם יזהר בה מלפחות ומלהוסיף, ולא ישמע

47 כרתי ופלתי, סי' ל"ה.

48 שו"ת ר' ידידיה טיאה ווייל, יו"ד, סי' ו'.

49 הארכתני בכך במקום אחר, ועוד חזון למועד בעזחי"ת.

אל צרפתים ואנשי איי הים שמוסיפים כמה וכמה תיבות, כי אין רוח וחכמה נוח בהם, כי לא נמסרו להם טעמי תפילה והסודות".⁵⁰

חסידי אשכנז היו אחוזי חרדה לנוכח חידושים בנוסח התפילה שמצאו בצרפת, ומתחו ביקורת על כמה נקודות. כך לגבי תוספת פסוקי 'אשרי', כמו 'אשרי תמימי דרך ההולכים בתורת ה''⁵¹, שהוסיפו בני צרפת בפסוקי דזמרה קודם 'אשרי יושבי ביתך'.⁵² רבינו יהודה החסיד (-ד' תתקע"ז) כתב "דטעות גדול הוא בימינם ובשמאלם... טעות ושקר גדול... כל אלו [הפסוקים] מחוברים יחד בקרסים ובלולאות, ועליהם סודות גדולים ועצומים המחזיקים כמה וכמה קונטריסים, ולכן כל ירא השם יתפלל תמיד ויאמר: בסודם של צרפתים אל תבא נפשי ובקהלם אל תחד כבודי, הבודים מלבם ומוסיפים בתפלתם כמה וכמה תיבות שלא לצורך, וגורמים גלות לרש ולבניהם עד סוף כל הדורות. והמונעים מלהוסיף, עליהם אמר החכם בספר משלי⁵³: 'ושומע לי ישכון בטח', בעולם הזה ובעולם הבא".⁵⁴

ביקורת זו התקבלה בהסכמה מצד בעלי תוספות צרפתים, כמו רבינו פרץ ב"ר אליהו מקורביל (-ה' ס'), והם הביאו הוכחה מהגמרא שיש "לאפוקי מהנהו דאמרי 'אשרי' הרבה".⁵⁵

גם כאשר הסתמכו הצרפתים בנוסחם על סדר תפילת הגאונים, לא היו חסידי אשכנז משוכנעים בכך, וסברו כי נפלה טעות במידע שבידם. רבינו יהודה החסיד ותלמידו ה'רוקח' שללו פרט בתפילה המיוחס לנוסח רב סעדיה גאון. "ראיתי כתוב בשם רב סעדיה גאון שאין לומר 'אור חדש על ציון תאיר',⁵⁶ ורוב צרפתים הלכו בעקבותיו ודרכו שבילותיו ולא נהגו לאומרם. וכתב רבינו החסיד זצ"ל, שאין רוח חכמה נוחה בהם בזה הדבר, כי חסירי ידע וחסירי בינה בדו מלבם וכתבו בשם הגאון, כהוא דאמר⁵⁷: 'הרוצה לתלות יתלה באילן גדול'. ואוי להם שכתבו שקר על אותו צדיק, כי רב סעדיה גאון

50 סדור ר' שלמה מגרמייזא, ירושלים תשל"ב, עמ' רכא.

51 תחלים קיט, א.

52 עי' מחזור ויטרי, עמ' 63-64.

53 משלי א, לג.

54 פירושי סידור התפילה לרוקח, ירושלים תשנ"ב, עמ' קלו-קלז.

55 תוספות ברכות לב ע"ב ד"ה קודם, ותוס' רבנו פרץ, שם.

56 מנחה ישיבות בבל חיה לומר 'אור חדש על ציון תאיר', ורב שרירא גאון חלק על הידיעה בשם רב סעדיה גאון שאין לומר זאת. עי' סדור רב סעדיה גאון, ירושלים תש"א, עמ' לז, והערה שם.

57 פסחים קיב ע"א.

אין כל דבר נעלם ממנו ובקי בסודות הרבה מאוד, וחלילה שפה קדוש יאמר דבר כזה... על כן ירא השם יזהר שלא יחטיא את בשרו לגרוע או להוסיף תיבה אחת מכל תפלה שטבעו חכמים ז"ל.⁵⁸

אנו רואים מכאן עד כמה גדולה היתה הערכתו של ר"י החסיד לגדולי הגאונים. אולם, יש ולא נשא פנים לפייטנים שחיו בזמנם. הוא מצא בכמה פיוטים מימי הגאונים ביטויים שלא סבלתם דעתו, ודרש להימנע מאמירתם. לדבריו אין לסמוך על מקורם הנכבד של פיוטים אלה, "והסומך על חכמת המיסדים ואינו נמנע, דומה בעיני כאוריה שראה חותמו של אחיה שילוני וטעה,⁵⁹ ומי שאינו חפץ לבטל מפני שהוא יסוד גאונים דומה לאסא ויהושפט שלא כתתו נחש הנחושת מפני שהוא מלאכת משה,⁶⁰ עד שבא חזקיה וכתתו והודו לו".⁶¹

במקומות אחדים בסידור התפילה שללו חסידי אשכנז את הנוסחים הצרפתיים השונים מנוסח אשכנז. כך בתפילת 'אהבה רבה',⁶² 'צור ישראל',⁶³ עניית אמן אחר 'שים שלום',⁶⁴ נפילת אפים,⁶⁵ 'א-ל ארץ אפים'⁶⁶ ופסוקי סדר הוצאת ספר תורה.⁶⁷

יהדות אנגליה בזמן בעלי התוספות היתה שלוחה של יהדות צרפת, ומנהגי צרפת היו נפוצים בה. בבואו לדון על נוסח תפילת העמידה, היפנה ה'רוקח' תוכחה ישירה אל יהודי צרפת ואנגליה גם יחד: "שימו לב אנשי צרפת ים ואיי הים, ששקר בימינכם ובשמאלכם, שאתם בודים מלבכם כמה וכמה תיבות בתפלתכם, שלא עלתה על לבם של חכמים הראשונים שתיקנו לנו התפילה במקום קרבנות, וכל ברכה ותפילה שתיקנו הכל הוא במדה ובמשקל באותיות ובתיבות, שאם לא כן אז היה חס ושלום את תפילתנו כעין זמר של גויים הערלים, לכן שימו על לבבכם ואל תוסיפו עוד לעשות כדרככם הרעה הזו,

58 פירושי סידור התפילה לרוקח, עמ' רנח-רנו.

59 עי' סנהדרין קב ע"א.

60 פסחים נו ע"א.

61 תשובת ר"י החסיד, ערוגת הבשם לרבינו אברהם ב"ר עזריאל, ח"ד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 95.

62 פירושי סידור התפילה לרוקח, עמ' רסח, רעז.

63 שם, עמ' שב.

64 שם, עמ' שנט.

65 שם, ח"ב, עמ' תג.

66 שם, עמ' תכ.

67 שם, עמ' תכב.

להוסיף ולגרוע תיבות ואותיות בתפילתכם, כי שמעתי אומרים שאתם מוסיפים תיבות הרבה... שהרי כתב רבינו החסיד זצ"ל... הרבה מאוד, אבל אין פנאי להאריך, וכל אחד ואחד כתב בו כמה טעמים וסודות מופלאים, כדי לאמת דבריו, שלא יוכלו הצרפתים למצוא מען על אודות תוספותם".⁶⁸

גם בהלכות אחרות, שלא מענייני תפילה, נמנעו חכמי אשכנז בדרך כלל מליכך אחרי הנהגות שנתחדשו בצרפת, אף אם יצאו מגדולי גדוליה. רבינו אליעזר ב"ר נתן ממגנצא ראב"ן (-ד' תתק"ל) כתב על בן דורו רבינו תם: "שמענו עתה מחדש, שחבר אחד בצרפת, מורה שחמץ בפסח בין במינו בין שלא במינו בנותן טעם ככל איסורין שבתורה, וכו' יוחנן.⁶⁹ וחלילה לנו ולכל הבאים אחרינו לשמוע לו, כי על זה נאמר⁷⁰: 'ואל תטוש תורת אמך', שאין לנו להתיר מה שאסרו הראשונים... כי גם תורה שלימה מסרו לנו, והתורה מהן יצאתה, הילכך אין לסור ממשמעתם, ואפילו אם לא היה כי אם מנהג וחומר שהחמירו עליהם אבות הראשונים, אין לנו לשנות את מנהגם וחומר שהחמירו שקיבלו עליהם, ואפילו אם יבוא אליהו ויאמר, כדאמר⁷¹: 'אם יבוא אליהו ויאמר חולצין במנעל, אין שומעין לו, שכבר נהגו העם בסנדל'. הכי נמי אין לנו לשנות המנהג, וכל שכן מנהג שיש בו חומר".⁷²

רבינו תם עצמו (ד' תת"ס-תתקל"א) לא סמך תמיד על מנהגים שראה לפניו בצרפת. "רבנו תם כעס מטעם זה בצרפת על שעשו כל צרכי המת [ביום טוב שני] ורכבו עמו עד שהביאוהו לעיר אחרת וקברוהו, כי ההיא דאמרינן⁷³: 'לפי שאינם בני תורה [ומקילי טפי]... ויש מקומות שנוהגין שהגוי חופר הקבר ועושה הארון והתכריכים וכל דבר שיש בו איסור מדאורייתא, אבל בטלטול והוצאת המת עושין ישראל, דמתוך שהותרה יציאה לצורך הותרה נמי שלא לצורך, כיון דאיכא קצת מצוה. ומנהג יפה הוא וכן נוהגין באשכנז".⁷⁴

רבינו תם הסתייג ממנהגים נוספים בארצו. "בצרפת נוהגין לאחר שאכלו סעודת הבקר [בשבת] מברכין ברכת המזון, ואחר כך נוטלין את ידיהם

68 שם, ח"א, עמ' שלה-שלו.

69 פסחים ל ע"א ותוס' שם ד"ה אמר רבא.

70 משלי א, ח.

71 יבמות קב ע"א.

72 ספר ראב"ן, סי' י'. דעת ר"ת בענין זה לא התקבלה לחלכה, עי' טור שו"ע או"ח סי' תמ"ז סעיף א'.

73 שבת קלט ע"א; יבמות נח ע"ח.

74 רבינו ירוחם, ספר אדם, נתיב רביעי, החלק הראשון, דפוס ויניציאה שי"ג, דף כח טור ד.

ובוצעים ואוכלין סעודת ג', וקשיא לרבנו תם על זה המנהג.⁷⁵ בענין נוסחי הגטין הצרפתיים שלא נכתב בהם 'דמתקרי פלוני', הבהיר רבינו תם בתשובתו לר' יוסף מאורליינס כי לדעתו "זה בורות ושטות... ולא ממך יצא, רק מן הראשונים ששיבשו את בני מלכותינו, וראה כי באשכנז ובארץ הגר לא נשתבשו בכך".⁷⁶

העדפת מנהגי אשכנז על מנהגי צרפת, ניכרת בפסיקתם של חכמים נוספים. רבינו אליעזר ב"ר יואל הלוי, הראבי"ה (ד' תת"ק-תתקפ"ה?), שהיה מהבולטים בחכמי אשכנז, ביטא גישה זו פעמים אחדות. "הוגד לי", הוא כותב מתוך רגש כבוד לחכמי צרפת, "כי יש מרבתי בצרפת נוהגים לברך בליל הפסח ב' פעמים על קריאת הלל... ונראה בעיני ששגו בפתרון הירושלמי, והמשנה ממנהגנו הפסיד".⁷⁷ עוד ביקש הראבי"ה "להוציא מיושבי ארץ צרפת שלוקחין גיגיות בעוטות מן הנכרי, כי יש לחוש לתערובת יין נסך... ובארץ אשכנז החמירו מימים קדמונים אפילו בגיגיות, וכשר הניהוג [=המנהג], ולא מהלכה רופפת, אלא מאמיתה של הלכה".⁷⁸

יש שגם חומרותיהם של בני צרפת עברו תחת שבט ביקורתו של ראבי"ה. הוא ראה "נוהגין שכל כוס ששתו ממנו מחזיקין אותו לפגום, אם לא יערה לחוץ כל מה שבכוס וימזוג יין אחר, לקדש עליו וכן לברכת המזון, וכן נוהגין בארץ צרפת... ובבית אבא מרי [רבינו יואל] ראיתי שלא היה מערהו לחוץ, אך כשהיה שותה ממנו היה מוסיף עליו מעט יין או מים. וכן נוהגין בארץ אשכנז. והניהוג שלנו נראה לי עיקר".⁷⁹

כמעט ולא נותרו בידינו דברי פולמוס או הגנה מצד חכמי הצרפתים, אם כי מסתבר שגם מצדם נמצא מקום למתוח ביקורת על מנהגי אשכנז. כך אכן טען אחד מחכמי צרפת, שזהותו אינה ידועה לנו, שראוי לאגוד עם הלולב שתי ערבות בלבד ולא ששים ושמונה, כמנין 'לולב'. החכם הצרפתי מבקש שלא "יסבבנו ללולב ולהדס בענפים מרובין של ערבה, כמו שעושין האשכנזים, השוגים ברואה ואומרים שצריך ענפי ערבה כמנין 'לולב', ולא היא, אין צריך

75 מושב זקנים על התורה, ירושלים תשמ"ב, עמ' קמד.

76 תשובת ר"ת, הובאה בסדר הגט לרבינו יעקב מרגליות, ירושלים תשמ"ג, סי' כ"ג; שלטי הגבורים על מרדכי, גיטין, רמז תמ"ו.

77 ספר ראבי"ה, ח"א, סי' קס"ח.

78 ספר ראבי"ה, מס' עבודה זרה, סי' אלף וס"ט, בני ברק תשל"ו, עמ' נז.

79 ספר ראבי"ה, ח"ב, סי' תקי"ד; אור זרוע, ח"א, סי' ר"ח.

ענפי ערבה כמניין 'לולב'".⁸⁰ חכמי אשכנז לא התחשבו בביקורת זו, והמשיכו לנענע הלולב עם ס"ח ערבות, כי זו היתה קבלה בידם מהגאונים, ועל מנהג רבותינו הקדמונים לא היו מוכנים לוותר.⁸¹

גירוש יהודי צרפת בסוף תקופת הראשונים ופיזורם של יהודי צרפת באשכנז וארצות אחרות, הביא להעלמותו של מנהג צרפת הכללי, אך שרידיו הגיעו למקומות אחרים, בעיקר פולין וארצות מזרח אירופה. חכמי צרפת הגולים, כשבאו במגע עם מנהגי אשכנז, בדרך כלל גילו כלפיהם כבוד רב ביותר. מהרי"ק שהיה מיוצאי צרפת באיטליה נזף באיש אחד אשר התחמק ממנהג אשכנז ו"נגד רבותינו שבאשכנז הקשה את רוחו ואימץ את לבבו".⁸² רבי עזריאל דאיננה (-רצ"ו) אשר נמנה גם הוא על יוצאי צרפת באיטליה הצהיר: "על מנהג האשכנזים שהוא מנהג ותיקים, לא אשיב, כי טובה צפורנס מכל טבורי, ועוללותם מכל בצירי".⁸³

מול מנהגי ספרד

בזמן רבותינו הראשונים, היתה יהדות ספרד המקבילה הרוחנית החשובה ביותר של יהדות אשכנז וצרפת. יהדות ספרד הצמיחה גדולי ישראל ענקי דורות משיעור קומתם של הרי"ף והרמב"ם, הרמב"ן והרשב"א. אמנם רבים מהם קיבלו מרבותיהם את תורת צרפת ואשכנז ואותה הנחילו לתלמידיהם,⁸⁴ כדברי רבי מנחם בן זרח בעל 'צדה לדרך': "רבינו מאיר הלוי, והרמב"ן, ורבינו יונה, וה"ר אברהם... שחדשו חידושים אחר בעלי התוספות".⁸⁵

רבים מגדולי הראשונים נמנו על בני ספרד, והאירו את הגולה כולה בתורתם. לימוד התורה בדרגה שהיתה מצויה ביהדות איטליה הקדומה והמשכה באשכנז, התפתח בספרד באיחור מסוים אשר נתן את אותותיו בטיב המנהגים שפשטו בה.

לא אחת ערכו רבותינו השוואות בין מנהגי שני מרכזי יהדות אלה, והביעו הערכות כלליות לגבי טיבן של המסורות. הרמב"ם (ד' תתצ"ה-תתקס"ה),

80 מושב זקנים על התורה, ירושלים תשמ"ב, עמ' שפט.

81 עי' מח שכתבתי במנהגים דק"ק וורמיישא לר"י שמש, ח"א, ירושלים תשמ"ח, עמ' ר, הע' 1.

82 שו"ת מהרי"ק, שורש ק"ב.

83 שו"ת ר' עזריאל דאיננה, ח"א, סי' ק"ח.

84 עי' רח"ד שעוועל, רבנו משה בן-נחמן, ירושלים תשל"ד, עמ' מ-מח.

85 צדה לדרך, הקדמה.